

Հեքեքյան Նարինե

(Հայաստան, Երևանի Վ. Բոյունովի անվան
լեզվահասարակագիտական համալսարան)

ԳԻՇԵՐ ԵՎ ՑԵՐԵԿ ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ (ԼԵԶՎԱՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔ)

Բնության երևույթներով պայմանավորված՝ մարդը ժամանակի հատվածները տարբերել է՝ հիմնվելով փուլային պարբերականության վրա: Այսպիսի կարծիք կա. «Եթե տարվա և օրվա շրջափուլը բացառապես բնական երևույթներ են, ապա այդ շրջափուլերը ժամանակի հատվածների բաժանելը մարդու մտքի, ընկալման և փորձի արդյունք է»¹:

Օրվա շրջափուլի հատվածներին առնչվող լեզվական հարուստ նյութն արտացոլում է մարդկանց գիտելիքն ու պատկերացումները դրանց վերաբերյալ, նաև տարբեր ընկալումները՝ պայմանավորված մշակութային առանձնահատկություններով: Տրոհման առաջին աստիճանում հիմք է ընդունվում մթի և լույսի հակադրությունը, ըստ որի առանձնացվում է երկու հիմնական հատված՝ գիշեր և ցերեկ²: Հիշենք Սուրբ Գիրքը. «Աստուած տեսաւ, որ լոյսը լաւ է, եւ Աստուած լոյսը բաժանեց խաւարից: Աստուած լոյսը կոչեց ցերեկ, իսկ խաւարը կոչեց գիշեր»³:

Գիտական մոտեցմամբ՝ գիշերը այն ժամանակահատվածն է, որի ընթացքում Երկրի մակերևույթի որոշակի կետի համար Արեգակը գտնվում է հորիզոնի գծից ներքև: Իսկ ցերեկը այն ժամանակահատվածն է, երբ Երկրի մակերևույթի որոշակի կետի համար Արեգակը գտնվում է հորիզոնի գծից վերև: Այսինքն՝ գիշերը մայրամուտից մինչև արևածագ, իսկ ցերեկը՝ արևածագից մինչև մայրամուտ ընկած ժամանակահատվածն է: Ըստ այդմ էլ *գիշեր* և *ցերեկ* բառերը հայերենի բացատրական բառարաններում բացատրվում են երկու գործոններով՝ լույս-մութ և արեգակի դիրք:

Գիշեր-ը բնութագրվում է՝

¹ Толстой Н.И. *Времени магический круг (по представлениям славян)* // Логический анализ языка: язык и время / отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – М., 1997, с. 17:

² Ցերեկվա և գիշերվա միջև առանձնացվող միջանկյալ հատվածներին կանդրադառնանք մեկ այլ առիթով:

³ *Աստուածաշունչ, Մատենան Հին և Նոր Կտակարանների*, Արեւելահայերէն նոր թարգմանութիւն, Սբ. Էջմիածին, 1994:

ա) գիտական ըմբռնմամբ՝ արեգակի դիրքով. «օրվա այն ժամանակը, երբ արեգակը *թաքնված է հորիզոնի տակ*»⁴,

բ) օրվա երկու միջանկյալ հատվածների ու պահերի (առավոտ-երեկո, արշալույս-արևամուտ) միջոցով. «օրվա այն մասը, որ տևում է *արևամուտից մինչև արշալույս, երեկոյից մինչև առավոտ*»⁵, «օրվա մի մասը *մայրամուտից մինչև լուսաբաց*»⁶,

գ) տարբեր գործոնների զուգորդմամբ (լույս-մութ և արեգակի դիրք կամ առավոտ-երեկո հակադրություն), «կէսն ամբողջ աւուր, *անլոյս*, գորշափ *արեգակն է ընդ կիսագնտի*»⁷, «*մութ՝ խավար* ժամանակ, *երեկոյից հետո մինչև առավոտյան լուսաբաց*»⁸:

Յերեկ բառի բացատրությունը հիմնվում է միայն մեկ գործոնի վրա և կապվում է օրվա՝ արեգակի դիրքով պայմանավորված որոշակի հատվածների ու պահերի (առավոտ-երեկո, արևածագ-մայրամուտ) հետ. «օրուայ ժամանակը *արևը ծագելուց մինչև մայր մտնելը*»⁹, «օրվա ժամանակը *արևը ծագելուց մինչև մայրամուտ*»¹⁰, «օրվա մի մասը՝ *արևածագից մինչև մայրամուտ, առավոտից մինչև երեկո*»¹¹, «*Ժամանակն՝ որ յայգուէ մինչև ցերեկոյ. այն է տիւ*»¹²:

Հետաքրքրական է, որ *ցերեկ* բառը հիշյալ իմաստով գործածվում է առավելաբար գիշերվա հետ հակադրությամբ: Հմտ. *Օրը բաժանում են երկու մասի՝ ցերեկվա և գիշերվա* (Հ. Խաչատրյան), *Ինչ ուզում ես արա, միշտ էլ օրը պարտաճանաչ բաժանվում է երկու մասի՝ ցերեկվա և գիշերվա* (Ս. Հարությունյան), *Լույսի և խավարի կամ ցերեկվա և գիշերվա կանոնավոր իրար հաջորդելը կարգավորում է ... Ժուկ ու ժամանակը* (Ս. Հարությունյան), *Երբ Արեգակն աստիճանաբար սկսում է դուրս գալ հարավային կողմից և հասնում է երկնային հասարակածին, առաջ է բերում ցերեկվա և գիշերվա հավասարություն* (Ս. Շիրակացի):

Սակայն *ցերեկ* բառը մեր խոսքում հաճախ գործածվում է մեկ այլ իմաստով ևս, որը փաստորեն արձանագրված չէ հայերենի բացատրական

⁴ Մալխասեանց Ս., *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ. 1, Երևան, 1944: Բառարանային այս և հաջորդ օրինակներում ընդգծումները մերն են - Ն.Հ.:

⁵ *Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան*, ՀՍՍՀ ԳԱԱ, հ. 1, Երևան, 1969:

⁶ Աղայան Էդ., *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, հ. 1, Երևան, 1975:

⁷ Աւետիքեան Գ., Միրմելեան Խ., Աւգերեան Մ., *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., հ. 1, 1979:

⁸ Մալխասեանց Ս., նշվ. բառարանը:

⁹ Նույն տեղում, հ. 4, 1945:

¹⁰ *Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան*, հ. 4, 1980:

¹¹ Աղայան Էդ., նշվ. բառարանը, հ. 2, 1976

¹² Աւետիքեան Գ., Միրմելեան Խ., Աւգերեան Մ., նշվ. բառարանը, հ. 2, 1981:

(նաև հոմանիշների) բառարաններում¹³: Դա «հետկեսօր» կամ «հետմիջօրե» իմաստն է, այսինքն՝ կեսօրից մինչև երեկո ժամանակահատվածը: Այս երկրորդ իմաստով *ցերեկ* բառը հակադրվում է *առավոտ*-ին (հմմտ. *առավոտյան ժ. 9-ին* և *ցերեկվա ժ. 2-ին*)¹⁴:

Հիշյալ իմաստը վկայված չէ նաև ռուս-հայերեն բառարաններում¹⁵: Որպես *пополудни* բառի համարժեք տրված են «կեսօրից հետո, ճաշից հետո» կապային կառույցները և գործածության մեկ օրինակ՝ *в три (два) часа пополудни - ժամը երեքին (երկուսին) կեսօրից հետո*: Մինչդեռ հայերենում, մանավանդ կենդանի խոսքում հաջողությամբ գործածվում է *ցերեկ*-ը:

Այլ է վիճակը անգլերեն-հայերեն բառարաններում¹⁶: *Յերեկ* բառն այս երկրորդ իմաստով արձանագրված է որպես անգլերեն *afternoon* բառի համարժեք:

Գիշեր-ցերեկ հակադրության հիման վրա օրվա ժամերը հաշվարկվում են 12-ժամյա երկու շրջափուլերով: Եթե անգլերենում օգտագործվում է ժամերի հաշվարկի հենց այս ձևաչափը, և կեսգիշերից մինչև կեսօր ժամերը նշանակվում են AM (լատ. *ante meridiem*), իսկ կեսօրից հետո մինչև կեսգիշեր PM (լատ. *post meridiem*) հապավումներով¹⁷, ապա հայերեն և ռուսերեն խիստ պաշտոնական խոսքում գործում է 24-ժամյա ձևաչափը: Սակայն հայերեն (նաև անգլերեն, ռուսերեն) ոչ պաշտոնական խոսքում ժամերի հաշվարկը կատարվում է չորս շրջափուլով՝ *գիշերվա ժամեր* (կեսգիշերից մինչև մոտավորապես ժ. 4.00-ը), *առավոտյան ժամեր* (ժ. 4.00 - կեսօր), *ցերեկվա ժամեր* (կեսօրից մինչև ժ. 18.00-ը), *երեկոյան ժամեր* (ժ. 18.00- կեսգիշեր)¹⁸: Ժամային այս բաժանումը, իհարկե, պայմանական է: Այն հաճախ

¹³ Պետրոս վարդ. Ճիզմեճեանի «Հայերեն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարանում» (հ. 2, Հալեպ, 1957), որպես *ցերեկ* բառի երկրորդ իմաստ հիշատակվում է *կեսօր*-ը:

¹⁴ Կան առանձին օրինակներ, որոնցում ցերեկվա ժամերը հաշվարկվում են ժ. 11-ից, ինչպես՝ Եվ ահա, նրա գնալուց ընդամենը մի օր հետո, *ցերեկվա* ժամը մոտավորապես *11-ին*, հանկարծ փակեց «Լույսի» գրասենյակը (Եղ. Չարենց), Սկիզբը՝ *ցերեկը ժամը 11-30-ին*, երեկոյան 7-30-ին (Բանվոր, 27.08.1959): Հետաքրքրական է, որ ԱՐԵՎԱԿ-ում գտնված այս և նման հատուկենտ օրինակները մինչև 1960-ական թվականների տեքստերից են:

¹⁵ *Ռուս-հայերեն բառարան*, ՀՍՍՌ ԳԱԱ, հ. 3, Երևան, 1957, **Ա. Ղարիբյան**, *Ռուս-հայերեն բառարան*, 1977:

¹⁶ Տե՛ս *Անգլերեն-հայերեն բառարան*, իմբ. Հ. Ասմանգուլյան և Մ. Հովհաննիսյան, Երևան, 1984, **Ն. Քարաթյան**, *Անգլերեն-հայերեն բառարան*, Երևան, 2011:

¹⁷ Չվացուցակներում գործում է ժամերի հաշվարկի 24-ժամյա ձևաչափը:

¹⁸ Քանի որ այս բաժանումը հիմնվում է գլխավորապես արևածագի և մայրամուտի վրա, որոնք աշխարհագրական տարբեր գոտիներում ու լայնություններում տարբեր ժամերի հետ են կապվում (կեսօրն ու կեսգիշերը կայուն են), երբեմն որպես առավոտյան և երեկոյան ժամերի ելակետ կարող են տարբեր ժամեր ընդունվել (օրինակ՝ առավոտը ժ. 6.00-ից, երեկոն՝ ժ. 20-ից և այլն):

կատարվում է տարբեր հիմունքներով (նույնիսկ մեկ մշակույթի շրջանակներում): Այսպես, բրիտանական և ամերիկյան մշակույթներում, որտեղ հիմնականում գործածվում է 12-ժամյա ձևաչափը, ժ. 2.00-ը սովորաբար ներկայացվում է որպես առավոտյան ժ. 2.00: Հիմնավորումն այն է, որ AM-ով հատկանշվող ժամերը պետք է համարվեն առավոտյան ժամեր¹⁹: Սա գուցե խիստ պայմանական, բայց հստակ սահմանազատում է²⁰:

Ինչպես տեսանք, օրվա շրջապտույտը (24 ժամ) պայմանականորեն բաժանված է երկու հավասար՝ 12-ժամյա մասերի (գիշեր-ցերեկ), սակայն իրականում գիշերային և ցերեկային հատվածների տևողությունը պայմանավորված է աշխարհագրական լայնությամբ, պտույտի ուղեծրի նկատմամբ երկրագնդի առանցքի թեքության աստիճանով և այլն: Մթի և լուսի հարաբերակցությունը տարբեր է երկրագնդի ոչ միայն տարբեր հատվածներում, այլ նաև նույն հատվածում՝ տարվա տարբեր եղանակներին:

Երկրագնդի տարբեր մասերում տարբեր են ոչ միայն գիշերվա և ցերեկվա տևողությունը, այլ նաև օրվա այդ հատվածների բնութագրերը: Օրինակ՝ այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են *բևեռային գիշերը* (արեգակը 24 ժամից ավելի և մինչև վեց ամիս հորիզոնից վեր չի բարձրանում) և *բևեռային ցերեկը* (արեգակը 24 ժամից ավելի հորիզոնից ցած չի իջնում), լիակատար մթության կամ լուսի հետ չեն կապվում. օրվա մի մասը աղջամուղջ է: Այդպես էլ *սպիտակ գիշերները*, երբ բնական լուսավորությունն այնչափ չի նվազում, որ լիովին մթնի, և ամբողջ գիշեր աղջամուղջ է լինում²¹: Հետաքրքրական է, որ *սպիտակ գիշերներ-ը* և *բևեռային գիշեր-ը* արձանագրված են ժամանակակից հայերենի ակադեմիական բառարանում (համապատասխանաբար *սպիտակ* և *բևեռային* գլխաբառերի ներքո),

¹⁹ PM-ով հատկանշվող ժամերը համարվում են ցերեկվա և երեկոյան ժամեր, ընդ որում՝ «երեկո» իմաստով հաճախ գործածվում է *գիշեր* (night) բառը (last night at 7 o'clock – երեկ երեկոյան ժ. 7-ին):

²⁰ Ոչ պաշտոնական խոսքում այդ նույն ժամը կարող է ներկայացվել նաև որպես գիշերվա ժ. 2.00: Ընդ որում՝ սրա հիմնավորումը մարդկային ընկալման արդյունք է, խիստ սուբյեկտիվ և որոշակիությունից զուրկ: Կարծիք կա՝ եթե մարդն այդ ժամին պառկում է քնելու, ուրեմն գիշերվա 2.00-ն է, իսկ եթե ժ. 2.00-ին արթնացել է քնից, նրա համար կլինի առավոտյան ժ. 2.00-ը: Սա կարող է մեկ այլ պատճառ էլ ունենալ, այն է՝ բազմամշակույթ երկրներում մշակութային տարբեր մոտեցումների միձուլումը:

²¹ Բևեռային գիշերներն ու ցերեկները հյուսիսային և հարավային բևեռային շրջագծերից մինչև բևեռներ ընկած տարածքներին բնորոշ երևույթներ են, իսկ սպիտակ գիշերները՝ բևեռային շրջագծերին հարող՝ մերձբևեռային շրջաններին: Ու թեև բևեռային ցերեկներն ու սպիտակ գիշերներն արտաքուստ բավական նման են և երբեմն շփոթվում են կամ նույնացվում, սակայն տարբերությունն այն է, որ բևեռային ցերեկների դեպքում արևը հորիզոնի գծից ցած չի իջնում, իսկ սպիտակ գիշերներին իջնում է, բայց ոչ լիովին:

սպիտակ գիշերներ-ը՝ Էդ. Ադայանի բացատրական բառարանում²² (*սպիտակ* գլխաբառի ներքո)²³, սակայն երևույթի բացատրությունը հիշյալ բառարաններում այնքան էլ ճշգրիտ չէ: Այսպես, ակադեմիական բառարանում սպիտակ գիշերը մեկնաբանվում է որպես «բևեռային գիշեր, երբ օրը չի մթնում». նույնացվել են բնության երկու տարբեր երևույթներ՝ բևեռային գիշերը և սպիտակ գիշերը²⁴: Իսկ Ադայանի բառարանում *սպիտակ գիշեր* երևույթի բացատրության մեջ («հյուսիսային բևեռին մերձավոր տարածություններում գարնան և ամռան՝ *ցերեկվա նման լուսավոր* (ընդգծումը մերն է - Ն.Ն.) կարճ գիշերները») ևս որոշ անճշտություն կա. սպիտակ գիշերներին լուսավորությունը ցերեկվա պայծառությունը չունի, այլ հիշեցնում է երեկոյան և առավոտյան աղջամուղջը:

Դժվար է միանշանակ ասել, թե վաղնջական ժամանակներում մարդկանց պատկերացման մեջ ինչպիսին է եղել լույսի և մթի, ցերեկվա և գիշերվա հարաբերակցությունը, բայց կարելի է ենթադրել, որ թեև մթությունն առաջնային²⁵ է եղել, սակայն լույսը՝ գերիշխող: Դա թերևս ապացուցում է աստվածաշնչյան հայտնի *եղիցի լույս* արտահայտությունը, որով լույսն²⁶ ընկալվում է որպես Աստծու պարգև:

²² *Բևեռային ցերեկ*-ը հիշյալ բացատրական բառարաններում ներկայացված չէ: Բայց երեքն էլ կան Ա. Ղարիբյանի «Ռուս-հայերեն բառարանում» (տե՛ս *полярный* և *белый* գլխաբառերը):

²³ Բառարաններում այս երևույթի արձանագրումը թերևս պայմանավորված է նրա մշակութային արժեքով. սպիտակ գիշերները Սանկտ Պետերբուրգի խորհրդանիշն են, սպիտակ գիշերներին տարբեր փառատոներ են անցկացվում Ռուսաստանի մի շարք քաղաքներում, սպիտակ գիշերների պատկերը հանդիպում է գրական ստեղծագործություններում (օր. Ա. Պուշկինի «Պղնձե հեծյալ»-ում, Ֆ. Դոստոևսկին էլ «Սպիտակ գիշերներ» վերնագրով վիպակ ունի) և այլն:

²⁴ Նույն բառարանում *բևեռային գիշեր*-ը բացատրվում է որպես «բևեռային շրջաններում տարվա այն մասը, երբ արևը բոլորովին չի ծագում»: Մինչդեռ հայտնի է, որ սպիտակ գիշերները նախ՝ բնորոշ են ոչ թե բևեռային, այլ մերձբևեռային շրջաններին, երկրորդ՝ բևեռային գիշերներին արևը հորիզոնի գծից վեր չի բարձրանում, իսկ սպիտակ գիշերներին այն հորիզոնի գծից շատ քիչ է ցած իջնում:

²⁵ Ինչպես նկատում է Ե. Դուկովը, «Հին կտակարանի գրքերից առաջինում հիշատակված երրորդ իրողությունը խավարն էր, որն ընդգրկում էր ամեն ինչ: Բայց եթե Երկինքն ու Երկիրը արարման արդյունք էին, ապա խավարն առկա էր ի սկզբանե: Նրանում և նրա հետ կապված՝ Աստվածաշնչի տեքստում հայտնվում է երրորդ արարչագործությունը՝ Լույսը, և տիրող խավարն այդ ժամանակ միայն ստանում է *գիշեր* անվանումը»: Տե՛ս **Дуков Е. В.** *Ночь и город // От заката до рассвета: Ночь как культурологический феномен.* СПб., 2005, էջ 11:

²⁶ Միջնադարյան քրիստոնեական աստվածաբանությունն Աստծու արարած լույսը մեկնաբանում էր որպես հակադրություն մինչքրիստոնեական խավարին (Տե՛ս **Даяндорж А. Д. А.** *Отношение к времени как выражение целостности мировосприятия: концепт "день" в русском и монгольском языке (на материале письменных памятников) // Известия РГПУ им. А.И. Герцена.* 2008. №80.

Գիշեր - ցերեկ հարաբերակցության մեջ օրվա լուսավոր հատվածն ընդհանուր առմամբ իր ընդգրկմամբ գերազանցում է մութ հատվածին: Դա պայմանավորված է նրանով, որ արևի՝ հորիզոնի գիծը հատելուց առաջ (արևածագից առաջ) և հետո (մայրամուտից հետո) մթնոլորտի վերին շերտերն անդրադարձնում են արևի ճառագայթները՝ լուսավորելով երկրի մակերևույթը: Ուստի մարդու գիտակցության մեջ ցերեկը արշալույսին նախորդող և վերջալույսին հաջորդող աղջամուղջի հետ միասին (ամբողջ ժամանակահատվածը, երբ մարդու աչքը կարողանում է շրջապատում նշմարել ու զատորոշել կամ տեսնել առարկաները) ավելի երկար է, քան գիշերային մթնոլորտը:

Օրվա լուսավոր հատվածը մարդու կողմից կարևորվել է հատկապես նրանով, այդ հատվածում է մարդն ստանում աշխարհի վերաբերյալ գիտելիքի զգալի մասը, և հենց այդ ժամանակահատվածն է առավել նպաստավոր ու արդյունավետ նրա կենսագործունեության համար²⁷: Մինչդեռ մթնոլորտի մեջ մարդը «կորցնում» է տեսնելու կարողությունը, և «գիշերային» գիտակցությունը ծնում է երազներ, երևութականություն, ցնորական և երևակայական պատկերներ²⁸: Թերևս դրանով են պայմանավորվում գիշերվան վերագրվող խորհրդավորությունը, անհիմանալիությունն ու չարագուշակությունը²⁹, և զգալիորեն սահմանափակվում նաև մարդու՝ գործելու հնարավորությունները: Վերջին մի քանի տասնամյակներում, սակայն, մեծապես փոխվել է գիշերվա նկատմամբ մոտեցումը: Լույսով ողողված գիշերային քաղաքներում գիշերը կորցրել է իր գլխավոր բնութագրիչը՝ մթնոլորտը, իսկ դրա հետ՝ նաև որոշակի խորհրդավորությունը: Հատկապես մեծ քաղաքներում ակտիվացել է գիշերային կյանքը՝ գիշերային զվարճանքի վայրեր, գիշերային առևտուր (24-ժամյա խանութներ, դեղատներ, գիշերային շուկաներ), առևտրի և թանգարանային գիշերներ և այլն³⁰:

²⁷ Օր բառի *օրվա լուսավոր հատված* իմաստի մասին տե՛ս նաև **Ն.Հեքեքյան**, *Օրվա ըմբռնումը և օր բառի իմաստային վերլուծությունը լեզվամշակութամաբանական տեսանկյունից*//Հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևանի Վ. Բրյուսովի անվ. լեզվաբանական համալսարան, Երևան, 2013, էջ 63:

²⁸ Տե՛ս **Левин, Л.И.** *Концепт ночи в городской культуре. //Ночь: Ритуалы, искусство, развлечения. Глубины темноты.* М., 2009.

²⁹ Տե՛ս **Зуева М.** *Ночи черные. // От заката до рассвета: Ночь как культурологический феномен.* СПб., 2005:

³⁰ Ուշագրավ է, որ ժամանակակից աշխարհում գիշերվա և ցերեկվա սահմաններն ու ընկալումները ոչ միայն խախտվում, այլև որոշ դեպքերում ջնջվում են, և ժամանակի շրջապտույտն ասես «կանգ է առնում» որոշակի կետում: Դա բնորոշ է անլուսամուտ կամ անթափանց և մթնեցված լուսամուտներով շինություններում տեղակայված առևտրի

Օրվա շրջափուլի հիշյալ երկու հատվածներին բնորոշ են վառ արտահայտված որակական բնութագրերը, որոնցով էլ պայմանավորվում են դրանց տարբեր ընկալումները: Վերջիններս կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ:

Գիշերվա խորհրդանիշային ընկալումներ

- լուսային՝ մթություն, խավար
- գունային՝ սև
- ձայնային՝ լռություն
- հատկանշային՝ մռայլություն, խորհրդավորություն, անհիմանալիություն, չարագուշակություն,
- զգացական՝ վախ, սարսափ, անհանգստություն
- խորհրդանշային արժեք՝ զառամություն, մահ

Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ:

Մութ, խավարային գիշեր էր (Բաֆֆի), Սև գիշե՛ր, և հուշե՛ր, և խոհե՛ր անհամար ... (Վ. Տերյան), *Ահա և նա... իրար գրտան...Խորհրդավո՛ր լուռ գիշեր ...* (Հովհ.Թումանյան), *Ծանրացել է մռայլ գիշերը հողմերի քաղաքի վրա* (Ռ.Աթայան), *Դեպի գիշերը կը քալեմ* (Գ. Զոհրապ):

Ցերեկվա խորհրդանիշային ընկալումներ

- լուսային՝ լույս
- գունային՝ սպիտակ, ոսկեգույն
- ձայնային՝ աղմուկ, թնդյուն
- հատկանշային՝ պարզություն, պայծառություն
- զգացական՝ ուրախություն, հույս, լավատեսություն
- խորհրդանշային արժեք՝ երիտասարդություն, կյանք

Այսպես՝ *Ամբողջ օրը լույս ցերեկ չի լինի, գիշեր էլ կա....* (Ռ. Պատկանյան), *Նրա դեմքի վարդակարմիրն ավելի վառ էր, և սպիտակությունն ավելի սպիտակ, քան ցերեկվա ամենասիրագեղ ժամերին* (Բալզակ), *Ցերեկվա սպիտակ լույսը անտանելի այրում էր նրա աչքերը* (Ջ. Լոնդոն), *Ցերեկվա ոսկի լույսերը մեռան....* (Ավ. Իսահակյան), *Եվ ապա, երբ դառնում է օրը Շառաչուն, թնդացող ցերեկ - Իրարից բաժանվում են բոլորը, Ցրվում են ամենուրեք* (Եղ. Չարենց), *Պայծառ ցերեկ էր, ջինջ կապույտ երկինք* (Հմ. Սիրաս), *Սակայն ցերեկվա նման պարզ այս գործում ես ոչ մի գաղտնիք չեմ տեսնում* (Մ. Սարգսյան), *Ցերեկը լավ է այնքան, ցերեկը խի՛նդ է բերում* (Եղ. Չարենց),

կենտրոններին ու խաղատներին, որտեղ մարդը կորցնում է ժամանակի զգացողությունը, որովհետև այնտեղ օրվա ցանկացած պահի «միևնույն ժամն» է, որովհետև մարդը չի տեսնում լույսից մութի անցումը, ժամերի աստիճանական փոփոխությունը:

...այս արձանախումբը կոչվում է «Գիշեր ու ցերեկ». **ցերեկը՝ նորատի աղջկա տեսքով, գիշերը՝ ծերունու** (Ս. Կապուտիկյան):

Ընդունված է գիշերն ու ցերեկը զուգորդել նաև չարի և բարու, ծածուկի և բացահայտի, մեղքի և անմեղության հետ: Խոսքում առավել հաճախադեպ են ծածուկի և բացահայտի զուգորդումները: Մասնավորապես *օրը ցերեկով* արտահայտությունը նաև «բացահայտորեն, բոլորի աչքի առջև» իմաստն ունի, *գիշերով* բառաձևը հաճախ գործածվում է «ծածուկ, գաղտագողի» իմաստով: Օրինակ՝ «Գիտնական» Զ. Բունիաթովը *օրը ցերեկով* (բացահայտորեն-Ն.Հ.) գողանում է մեր հողն ու մշակույթը (Ս. Սարգսյան), *Օրը ցերեկով դաշույններով են հարձակվում մարդկանց վրա* (Գ. Սևունց), *Նիկողեմոս անունով փարիսեցի մի մարդ կար, մի հրեա իշխան, որ գիշերով* (ծածուկ, գաղտագողի-Ն.Հ.) Հիսուսի մոտ եկավ (Հովհ. 3.1), *Կասեք, թե՛ «Նրա աշակերտները գիշերով եկան և գողացան մարմինը, երբ մենք քնած էինք»* (Մտթ. 28.13)³¹:

Գիշեր-չարություն և ցերեկ-բարություն զուգորդումներում գերակշռում է առաջինը: Այսպես՝ *Մեր պատմության դառնաշունչ չար ու խորշակ գիշերում* (Եղ. Չարենց), *Գիշերն ինչ-որ չար է, կարծես թաքնվել, սպասում է* (Ն. Օստրովսկի), *Քանզի կյանքը չարով լի է, ով մշտակա չարի գիշեր* (Հովհ. Շիրազ): Ցերեկ-բարություն զուգորդումն ավելի հաճախ դրսևորվում է գիշերվա և չարության հետ հակադրամիասնության մեջ, ինչպես՝ *դրանց երկնամերձ գազաթներով է կարգավորում ցերեկն ու գիշերը, բարին ու չարը աշխարհի վրա* (Զ. Դարյան), *Եթե բարության ցերեկներ լինեին չարության գիշերների փոխարեն...* (Հովհ. Մելքոնյան):

Տիպական է նաև գիշերվա զուգորդումը մեղքի հետ: Օրինակ՝ *Ասում են՝ գիշերը մեղքի ընկերն է* (Ս.Սարգսյան), *Իր նոր ամուսինը, որ արքա է երկրում այսօր, կմնա իր մեղավոր գիշերների ու հանցավոր մահճի պատասխանատուն* (Վ. Փափագյան), *....երկու երգ ունի, որոնցից մեկը «Մեղավոր գիշերն» է* (Առավօտ, 08.02.2003), *Եվ մեղքի հազար գիշերներ նորից Գոռում են նրանց թույլ ոտքերի տակ* (Ռ.Դավոյան): Անմեղություն-ցերեկ կապը թերևս մեղքի հետ գիշերվա զուգորդման հակադրությունն է միայն:

Գիշերվա և ցերեկվա այս հասկանիշներն ու ընկալումները թեև գերիշխող են, սակայն ոչ բացարձակ: Անշուշտ, գիշերները միշտ չէ որ մռայլ են ու մութ, իսկ ցերեկները՝ պայծառ ու խնդուն: Ցերեկը նույնպես կարող է բնութագրվել մռայլությամբ ու տրտմությամբ: Հմմտ. *Էլի անօթևան գիշեր, էլի*

³¹ *Աստվածաշունչ, Նոր Կտակարան Հիսուս Քրիստոսի, Աշխարհաբար նոր թարգմանություն, Երևան, ՀԱԸ, 2001:*

տառապայից ցերեկ (Հմ. Սիրաս), *Նրա կյանքի անուրախ ու մռայլ ցերեկը* (երիտասարդությունը-Ն.Հ.) *վաղուց էր անցել...* (Բ. Տուրգենև): Սակայն այդ հատկանիշները ցերեկվան ավելի քիչ են բնորոշ, քան գիշերվան՝ անդորրն ու խաղաղությունը, հմայքն ու գեղեցկությունը, պայծառությունն ու լույսը: Օրինակ՝ *Գարնանային պարզ, զրնգուն գիշեր էր* (Ստ. Զորյան), *Տարօրինակ էր թվում այդպիսի խաղաղ ու լույս գիշեր թշնամու, պատերազմի, արյունահեղության հնարավորություն* (Ստ. Զորյան), *Ի՛նչ ուրախ գիշեր էր, ի՛նչ ուրախ գիշեր...* (Հովհ. Թումանյան), *Լուսնկա պայծառ գիշեր է, աննկարագրելի պայծառություն* (Ավ. Իսահակյան), Երկրին իջավ *արծաթ գիշեր...* (Գ. Սարյան), *կապույտ գիշերները հավվում են անգոր* (Ֆ. Կիրակոսյան):

Ինչպես տեսնում ենք, գիշերվա ընկալումները շատ ավելի բազմազան են ու տարողունակ, քան ցերեկվանը, տարբեր է նաև դրանց գեղագիտական արժեքը: Թերևս սրանով կարելի է բացատրել գեղարվեստական խոսքում գիշերվա հակադրումը ոչ թե ցերեկվան, այլ նրա խորհրդանիշ լույսին (*Ծանրամահ երա՞գ, թե՞ մահ արթնությամբ. Ո՛չ գիշեր, ո՛չ լույս...* (Բ. Դեմիրճյան), *Գիշերվա ծոցում խորհուրդներ կային, լույսի շուրթերին՝ քնքուշ շշուկներ* (Վ. Հարությունյան), *Գիշերն անցնում է. լույսը մոտենում է* (Շիրվանզադե), *Գիշերս մնամ, լույսին շարունակեմ ճամփես* (Վ. Անանյան) և այլն)³², ինչպես նաև գիշերվա պատկերի ավելի հաճախակի³³ օգտագործումն ու գիշերային տրամադրությունների արտահայտումը³⁴:

Գիշեր և *ցերեկ* բառերի պատկերավոր (փոխաբերության ու անձնավորման վրա հիմնված) ընկալումներից են՝

▲ *գիշերը / ցերեկը որպես տարածության մեջ շարժվող մի բան*
Գիշերը եկավ վերքերի ցավով... (Մետաքսե), *Գիշերն անցնում է, գալիս է ցերեկը՝ լույսը* (Ս. Խանզադյան), *Գիշերը հասավ, ու ես դադարած «Ղոնաղ»*

³² *Ցերեկ*-ը երբեմն ոչ միայն փոխարինվում է *լույս*-ով, ինչպես՝ *Ես պիտի այս մարդկանց լույսով* (ցերեկով – Ն.Հ.) *տեղ հասցնեի* (Լ. Մանուկյան), այլև զուգադրվում է նրա հետ, ինչպես՝ *Լույս ցերեկով պետք է այնտեղ ճրագ վառել, որ աչքդ բան տեսնի* (ԲաՖՖի):

³³ Խոսքում առհասարակ *գիշեր* և *ցերեկ* բառությունների գործածության հաճախականությունը, ըստ ԱՐԵՎԱԿ-ի տվյալների, այսպիսին է. *գիշեր*՝ 48865 գործածություն, *ցերեկ*՝ 7132:

³⁴ Պատահական չէ, որ պոեզիայում ծնունդ է առել գիշերերգությունը, որի ակնառու ներկայացուցիչը հայ գրականության մեջ Միսաք Մեծարենցն է: Նրա ստեղծագործություններում երկու տեսակ գիշեր կա՝ «լուսավետ կամ մթաստվեր»: Առաջինը կապվում է երազանքի, սիրո, սպասումի հետ, իսկ երկրորդը խավարի, ցավի ու մահվան խորհրդանիշն է: Սակայն նրա «գիշերը և գիշերերգությունը միտված են ոչ թե դեպի խավարը, այլ դեպի լույսը և արևը: Գիշերը գրեթե ողողված է շողարձակող լույսերով» (Ռշտունի Հ., *Միսաք Մեծարենց (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1986, № 2):

մնացի ծեր այգեպանին (Հովհ. Թումանյան), **Անցավ գերեկը: Վրա հասավ գիշերը** (Ա. Հովսեփյան):

Գիշերն ու գերեկը, որոնք ուղղակիորեն պայմանավորված են երկնային լուսատուների դիրքով, կապվում են երկնքի ու մթնոլորտային երևույթների հետ, հաճախ զուգորդվում են տարածության մեջ ուղղահայաց շարժվող առարկաների հետ: Ընդ որում, քանի որ օրը մթնում է, երբ Արեգակն իջնում է հորիզոնի գծից ներքև, և լուսանում, երբ Բարձրանում է հորիզոնի գծից վեր, գիշերը զուգորդվում է վայրընթաց շարժման հետ (*ընկնել, իջնել*), իսկ գերեկը՝ վերընթաց (*ելնել*):

Ու գիշերը իջնում էր մթին (Եղ. Չարենց), **Գիշերը ընկավ, թանձրացավ մութը, Ու նրվադեցին ձեները տրրտում...**(Հովհ. Թումանյան), **Գիշերն ընկավ եթերից. դեռ տաք էր** (Ստ.Ալաջաջյան), **Ելավ գերեկը, իր կապտակապույտ թիկնոցը հագավ...** (Վ. Հարությունյան):

▲ գիշերը/գերեկը որպես կենդանի արարած (անձնավորում է) **Ցերեկը մեռավ լեռան կատարին** (Հ.Սահյան), **Օրը կշոգիանա, գերեկը գիշերվան մեջ կմեռնի...** (Ազգ, 29.06.2004), **Մռայլ գիշերն է լռում...** (Վ. Տերյան), **Գիշերը իջավ ու նստեց** (Ս. Սարգսյան), **Ցերեկը լռեց** (Վ. Տերյան), **Երևի այդօր գերեկը ձգվեց քնից նոր զարթնած կտրիճի նման** (Պ. Սևակ), **Եվ գերեկը վոնդում է գիշերին** (ֆրանսիական քնարերգությունից), **Մառը համբուրեց նրան գիշերվա սև շրթունքը** (Դ. Դեմիրճյան):

▲ գիշերը/գերեկը որպես գետեղարան **Գիշերը լի էր խոր լռությամբ** (Ա. Կուպրին), **Ճամբարային գերեկը լցված է մեծ բովանդակությամբ** (Հր. Հովհաննիսյան), **.... ձմռան պարզկա գիշերը լցվեց շան աղեկտուր կաղկանձով** (Ս. Գալշոյան):

▲ գիշերը/գերեկը որպես անշարժ տարածություն՝ շարժվող առարկայի տեսանկյունից

Սկսվեց մռայլ գերեկը (Ջ. Լոնդոն), **Հունվարյան կարճատև գերեկը շուտով կվերջանար** (Հ. Սիրաս), **Շատերի գիտակցության մեջ գիշերը սկսվում է այն պահից, երբ իրենք քնում են** (Առաւօտ, 26.11.2005):

▲ գիշերը/գերեկը որպես ունեցվածք, արժեք Այս ընկալումը կապվում է առավելաբար գիշերվա հետ: **Ասում են՝ Փարիզը գիշեր չունի** (Ա. Այվազյան), **Իսկ քո բախտը բերել է, առջևում դեռ երկու գիշեր ունես** (Է. Հեմինգուեյ), **Դա ի՞նչ կյանք է. ո՞չ գիշեր ունի, ո՞չ գերեկ:**

▲ գիշերը/գերեկը որպես մի բան ունեցող **Անտառային գիշերը կորցրել էր իր ավանդական խշռոցն ու հանդարտ շնչառությունը** (Ս. Սարգսյան), **Գիշերն արդեն կորցնում էր**

անթափանցիկությունը (Շ. Թաթևյան), **Գիշերն ունի ամեն բանի թույլտվություն** (Պ. Սևակ), ... նույնիսկ **ցերեկը կորցնում է իր լույսը մարդասպանի ձեռքին** (Ա. Կուպրին):

▲ գիշերը/ցերեկը որպես առաձգականություն ունեցող *Օրերը իրար հետևից գլորվում էին, և ցերեկը՝ աստիճանաբար երկարում* (Ատրպետ), ... **ցերեկը տարի էր դառնում, ու արևը մայր չէր մտնում** (Զ. Դարյան), ... **քեֆ անենք, ցերեկը երկարացնենք, գիշերը կարճացնենք** (Հովհ. Թումանյան), *Ծաղկունքի բույրով, համբույրով արբած, Գարնան գիշերը երկարի անվերջ...* (Սարմեն), *Նա կկամենար, որ վերջին գիշերը երկարեր մինչև հավիտյան* (Դ. Դեմիրճյան), *Այս ասելուց հետո Արամազդը ցերեկը կարճացնում է, դարձնում է մի քանի ժամ, իսկ մնացած մասով երկարացնում գիշերը* (Հ. Խաչատրյան)

▲ գիշերը որպես քաշ՝ կշիռ ունեցող *Խավար գիշերը ծանրացավ ահա դաշտերի վրա* (Հովհ. Թումանյան), **Գիշերը ծանրացել, տարի է տարձել** (Վ. Արամյան)

▲ գիշերը որպես քող՝ ծածկոց *Մութ գիշերը պատել էր նրանց, դարձրել անտեսանելի* (Գրական թերթ, 20.08.1965), *Եվ այդ անսահմանության վրա տարածվել է չարիքը, չարիքն ու մահը պատել են այն, ինչպես գիշերն է պատում երկինքը* (Ա. Ֆրանս), **Գիշերը սև քողի նման ծածկել էր շրջակա բլուրները, Դոնի ափերը ...** (Ս. Շոլոխով)

▲ ցերեկը որպես՝ շողշողուն մի բան *Քիչ հետո արևի ծիրը բացվեց, և ընդհատված ցերեկը պայծառորեն շողաց* (Խ. Դաշտենց)

▲ ցերեկը որպես աներևութացող մի բան *Վերջապես հալվեց ցերեկը, իջավ երեկոն...* (Ս. Կորյուն), *Հազար գիշեր լուսացավ, մարեց հազար ցերեկ* (Լ. Միրիջանյան), *Քրիստոնյա ցերեկներն անէանան թող անհետ* (Հովհ. Շիրազ):

Այսպիսով, *գիշեր* և *ցերեկ* բառերի իմաստային կառուցվածքի քննությունը ցույց տվեց, որ՝

- *գիշեր* և *ցերեկ* բառերը հայերեն բառարաններում բացատրվում են առավելաբար լույսի և մթի (առավոտ-իրիկուն, արևածագ-մայրամուտ) հակադրությամբ, ավելի սակավ՝ Արեգակի դիրքով,
- *ցերեկ* բառը «հետամիջօրե՝ հետկեսօր» իմաստով արձանագրված է միայն անգլերեն-հայերեն բառարաններում:

Մշակութաբանական տեսանկյունից գիշերվա և ցերեկվա քննությունը ցույց տվեց, որ՝

- օրվա լուսավոր հատվածը՝ ցերեկը, մարդու կողմից ավանդաբար ավելի կարևոր ու արժեքավոր է համարվել որպես իր կենսագործունեության համար նպաստավոր ժամանակահատված, սակայն վերջին մի քանի տասնամյակներում գիշերային կյանքի աշխուժացման հետևանքով մարդկանց գիտակցության մեջ փոխվել է գիշերվա նկատմամբ վերաբերմունքը.
- ժամերի հաշվարկի՝ տարբեր երկրներում ընդունված պաշտոնական 24-ժամյա կամ 12-ժամյա ձևաչափերից բացի ոչ պաշտոնական խոսքում գործածվում է նաև քառափուլ ձևաչափը (գիշերվա, առավոտյան, ցերեկվա, երեկոյան ժամեր), որով սակայն հստակորեն չեն սահմանազատվում ժամային սահմանները ոչ միայն տարբեր մշակույթներում, այլև նույն մշակույթի շրջանակներում,
- ցերեկն ու գիշերը ունեն իրենց խորհրդանշային համարժեքները, ինչպես նաև տարբեր զուգորդումների վրա հիմնված ընկալումներ,
- *գիշեր*-ը գործածության ավելի մեծ հաճախականություն ունի, քան *ցերեկ*-ը, գիշերվա ընկալումները շատ ավելի բազմազան են ու տարողունակ, ավելի մեծ է նաև նրա գեղագիտական արժեքը: